

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Скакун О. Ф.

ВІДЗИВ ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА НА ДИСЕРТАЦІЮ ХАВАДЖИ Д. Р.

за темою: «Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.): історико-правове дослідження », представлену на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Депортація народів – одна із ганебних сторінок в історії людства, показник наявності антидемократичних режимів в державах, де така депортація скоювалася. Депортація народів і національних груп є вираз порушення прав людини. Міжнародна громадськість і міжнародні акти саме так кваліфікують діяння урядів держав, що удавалися до політики примусового виселення народів і (або) груп населення за межі держави або певного регіону з місць історичного, постійного або тимчасового проживання на невизначений термін, без права повернення в рідні місця, з конфіскацією майна, позбавленням громадянських і політичних прав. Ці діяння відбувалися як у воєнний, так і в мирний час.

До числа держав, на території яких півстоліття тому були скоєні такі злочини у воєнний час, належить Союз Радянських Соціалістичних Республік (виселення чеченців, кримських татар, груп населення чи окремих осіб). Ця ганебна сторінка історії людства торкнулася й Української РСР, як складової частини СРСР, і пов'язана з депортацією з Криму за межі місць проживання кримськотатарського народу і груп (осіб) інших народів. І хоч рішення про виселення татар і окремих груп населення з Криму приймалися в СРСР, репатріація депортованих народів відбулася на територію, яка є частиною сучасної незалежної України. Сьогодні повернення народів в історичні місця проживання потребує проведення комплексної державної політики, спрямованої на законодавче врегулювання багатьох процесів, з нею пов'язаних – облаштування, адаптації, інтеграції, здійснення органами вищої, центральної і місцевої виконавчої влади організаційних заходів щодо вирішення проблем, які постали.

Актуальність теми дисертаційного дослідження, яка є історико-правовою за фахом, обумовлена її «виходом» на сучасність, злободенністю. Вирішуючи поставлену проблему, дисертантка вдало перекидає місток між минулим і сучасним, справедливо підкреслює, що в житті народів, як і в житті людини, минуле присутнє в теперішньому. Воно забезпечується через колективну пам'ять, яка відбирає, зберігає найбільш важливе. А це важливе знаходить прояв у реаліях сьогодення. У татарського і інших народів Криму, які зазнали депортації, реабілітації і репатріації, це виявляється у діяльності щодо забезпечення землею, житлом, працевлаштуванням, освітою та іншим. Діяльність щодо самозабезпечення притаманна кожному народо-

ві, але для депортованих і реабілітованих народів вона ускладнюється втратою надбаної будівлі, землі предків і необхідністю наново закладати підвалини під життєдіяльність свою і своїх дітей. Наукові рекомендації щодо шляхів вирішення цих процесів актуалізують поставлену тему.

Проблема депортації народів з Криму не є новою в науковій літературі. Як свідчує дисертантка у підрозділі 1.2., вона привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, але, головним чином, «чистих» істориків. В роботі ретельно аналізуються, сприймаються або відкидаються певні аргументації з окремих питань цієї проблеми, підкреслюється внесок попередників у її збагнення. Добре знання історіографії проблеми, активне критичне і водночас коректне використання наукових здобутків вчених (вітчизняних і закордонних) є безперечною окрасою роботи.

Узагальнивши досягнення, Дінара Рамзіївна звертає увагу на слабку юридичну розробленість проблеми, пропонує розглянути її з позицій «юридичності», тобто в історико-правовому аспекті. В своєму історико-правовому дослідженні вона піднімається на вищий щабель узагальнення – вперше пропонує комплексний підхід – дослідити у єднанні депортацію і репатріацію виселенців з Криму. До того ж у контексті сучасності переосмислює інтерпретацію проблеми попередніми дослідниками. Завдяки цьому дана тема, у своїй постановці і вирішенні, набуває актуальності і новизни.

Актуальність представленої дисертації підтверджується її зв'язком з науковою програмою і планами наукової діяльності Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, що розробляє тему «Вивчення етнокультурних проблем депортованих народів і малих етнокультурних спільнот у Криму» (номер державної реєстрації 0197V000422).

Характеризуючи дане дисертаційне дослідження з точки зору обґрунтованості та достовірності, необхідно звернути увагу на його наступні позитивні якості. Дінарою Рамзіївною винайдені, систематизовані і проаналізовані архівні документи радянських і партійних органів, які довгі роки перебували під грифом «щільком таємно», фонди Державного архіву Російської Федерації: НКВС (МВС) СРСР та його Секретаріату; Головного управління по боротьбі з бандитизмом, Президії Верховної Ради СРСР та інші; фонди Російського Державного архіву соціально-політичної історії; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України; Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. Особливу увагу звернуто на документи, які свідчили про засоби правового регулювання процесів депортації і репатріації. Зокрема, цінними виявилися нормативні документи, якими визначалося правове становище спецпереселенців, повноваження спецкомендатур тощо. Пошукувач по крупницях зібрала і узагальнила правові акти, в яких містилися нормативні приписи з питань повернення та облаштування депортованих громадян 1992-1995 рр.; залучила періодичну пресу 40-90 рр. ХХ ст., що видавалася російською, українською, німецькою, кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою мовами (газетний фонд Державного архіву при Раді Міністрів АРК), а також мемуарну літературу, епістолярій свідків і осіб, які зазнали депортації і репатрі-

ації. Глибока обізнаність змісту першоджерел сприяла виробленню власного підходу до цілого ряду принципів проблем. В ході відстоювання свого «бачення» проблеми автор сміливо веде наукову дискусію, що надає дослідженню творчого, оригінального характеру.

У відповідності з правильно обраним об'єктом і предметом дослідження в роботі чітко сформульовані його мета, яка полягає в комплексному науковому і водночас порівняльно-правовому вивченні системи нормативних актів і політичних документів (КПРС) щодо примусових переселень народів Криму в роки Другої світової війни та повернення депортованих народів до Криму у другій половині ХХ ст.

Структурою дисертації охоплено всі аспекти поставленої проблеми: її теоретична, історіографічна і джерельна база (розділ 1); політичне та правове підґрунтя національної депортації з Кримської АРСР у 40 рр. ХХ ст. (2 розділ); нормативно-правове врегулювання репатріаційних процесів до Криму у другій половині ХХ ст. (3 розділ).

Достовірність і новизна основних положень і висновків дисертації полягає в тому, що Дінарою Рамзієвою розроблена і винесена на обговорення власна концепція про два протилежні за гуманістичною сутністю і водночас взаємопов'язані процеси: 1) політико-правове регулювання примусових переселень народів Криму в роки Другої світової війни; 2) нормативно-правове забезпечення повернення депортованих народів до Криму у другій половині ХХ ст. Комплексний аналіз цих процесів вперше в юридичній науці проведений з позицій пріоритету прав людини та взаємної відповідальності держави і особи.

Наукова новизна дисертаційної роботи Д.Р. Хаваджи зумовлюється адекватністю застосування методологічного інструментарію при аналізі тих чи інших питань, що дало можливість сформулювати вагомі і переконливі положення і висновки.

У комплексі питань, які отримали своє ґрунтовне висвітлення в дисертації, виділимо наступні:

1) проведено скрупульозний науковий аналіз політичного і правового підґрунтя депортації за національною ознакою з території Кримської АРСР, здійсненої в роки Другої світової війни (німців, кримських татар, болгар, греків та вірменів) (підрозділ 2.1., с.66-78; підрозділ 2.2., с.76-115). Тут справедливо стверджується, що юридичні акти, які стосувалися даного питання, видавалися не на рівні законів, а на підзаконному рівні. Це були здебільшого акти силових структур (Директиви Народного Комісара внутрішніх справ Берії, Народного Комісара внутрішньої безпеки СРСР Меркулова та ін.), які були складені відповідно до політичних рішень партійної верхівки ВКП(б), а також постанови Державного комітету оборони СРСР (надзвичайного органу державної влади);

2) акцентована увага на політико-правових підвалинах масової депортації народів СРСР, викладених політичних документах КПРС, згідно яким переселення деяких груп населення здійснювалося з метою очищення від неблагонадійних елементів, котрі співпрацювали з державою-агресором під час ведення з нею воєнних дій. Позитивна сторона наголосу на цьому полягає у адекватності змісту дисертації її назві, у суворому дотриманні принципу історизму в назві і тексті роботи. До того ж автор не замовчує історичних фактів національного руху кримських татар в

1942 р. («Сімферопольський татарський комітет»), спрямованого на створення в Криму татарської держави під протекторатом Німеччини і придушення німецькими окупантами спроб до здобуття національної самостійності, наведених кримським дослідником О. Романко, посиляється на них (с.85 і далі). І водночас приводить документи, які вказують на співчутливе ставлення кримських татар до партизанів, здійснення їм допомоги, проведення антифашистської агітації (с.89-90), тощо;

3) детально охарактеризовано правове становище депортованих осіб у спецселеннях (підрозділ 2.3., с.116-129), визначено, що воно характеризувалося обмеженням їх цивільних і політичних прав, утворенням тут надзвичайного режиму (щомісячне відмічання в спец комендатурах, стягнення штрафів або взяття під варту /арешт/ на п'ять діб у разі порушення режиму, нарешті, встановлення міри покарання за самовільний виїзд /втечу/ – 20 років каторжних робіт, а посібникам втікачів – 5 років позбавлення волі). Наголошено, що особливо присікалося повернення виселенців у місця колишнього проживання. Дисертантка вдалими мазками, спираючись на документи, малює урізання в правах депортованих осіб, підкреслює суперечність їх правового становища закріпленим у Конституції СРСР правам і свободам громадян;

4) запропонована власна періодизація національної депортації з території Кримської АРСР, підставою якої послужили нормативні акти силових структур: (1) депортація осіб німецької національності; (2) депортація кримських татар, болгар, греків та вірменів. Переконаливо доводиться, що другий етап мав характер масової каральної санкції щодо народів, окремих представників яких радянські ідеологи звинуватили у пособництві німецько-фашистським окупантам;

5) вперше встановлені і обґрунтовані етапи репатріації депортованих народів Криму після їх радянської реабілітації: (1) друга половина 80-х рр.. ХХ ст.. – 1991 р; (2) 1991-1992 рр.; (3) 1993 р. до сьогодні; розкриті особливості кожної з них (розділ 3, с.130-188). При цьому, що цінно, дисертантка називає імена учасників, як жертв репресій, так їх організаторів, тобто подає матеріал не сухими фактами юридичних документів, а бачить за ними людей, які акти видавали (Берія, Меркулов), виконували (комісари Кобулов, Серов) і особливо тих, на які вони поширювалися (Бекір і Юрій Османови та інші) (с.91 та ін.);

6) розкритий понятійно-категоріальний апарат проблеми, запропоновані власні визначення терміно-понять: депортація, репатріація, виділені і визначені особливості трьох різновидів депортації за радянських часів – за соціальною, національною і релігійною ознаками, розкрито співвідношення понять «депортація» і «міграція»

Висновки до кожного розділу, а особливо до дисертації в цілому (с.189-196), є логічними, узгодженими, в достатній мірі обґрунтованими, свідчать про самостійність і концептуальну завершеність наукових суджень. Робота оформлена відповідно до чинних вимог, написана науковим стилем і літературною українською мовою.

Поряд з викладеним, в дисертації є дискусійні та недостатньо аргументовані положення. Виділимо такі положення, що можуть сприяти уточненню позиції автора чи дадуть більш повне уявлення з проблеми, яка розглядається:

1. Серед вітчизняних вчених є такі, котрі не згодні називати депортацією виселення кримських татар та національних груп інших народів в роки Другої світової

війни. Нажаль, про них не згадано в роботі. А між тим аргументи цих вчених заслуговують на увагу, хоч би тому, щоб їм протиставити контраргументи. На їх думку, депортація передбачає виселення народів чи окремих їх груп за межі держави, з позбавленням громадянства і громадянських прав, відбирання паспортів, без права повернення на батьківщину. Цього не робилося радянською владою відносно виселенців з Криму. Вони не позбавлялися паспортів, були переселеними в інший регіон (Узбекистан) однієї держави – СРСР. За формальними ознаками виходить, що це не депортація у її класичному розумінні. Хотілося б почути контраргументи Дінари Рамзійвни щодо цієї точки зору, на підтримку своєї концептуальної позиції. Адже серед нормативних актів тих часів, коли відбувалася депортація, немає ні одного, в якому б вживався термін «депортовані народи» або «депортовані особи». В юридичних актах цей термін з'явився після утворення незалежних держав на базі колишнього СРСР. У 1992 р. між країнами СНД була укладена «Угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб національних меншин і народів». В цьому ж році з'явилася Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму», яка втратила чинність в зв'язку з прийняттям у 1999 р. Постанови Кабміну «Про утворення Комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою». Щодо Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (2004), прийнятого Верховною Радою, то він так і залишився не затверджений Президентом України, можливо, перемогла точка зору, протилежна позиції пошукувача (до речі, я поділяю позицію пошукувача). Які контраргументи Ви можете протиставити вченим, котрі не вважають розглядуваний процес як депортацію?

2. Нормативні акти, що проаналізовані в роботі, у своїй назві містять слова «репресовані народи», «жертви політичних репресій». Напр. В ЗУ «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (1991 р.) до репресій віднесено «переселення в примусовому порядку». Оскільки це питання в дисертації спеціально не розглядається, хотілося б почути думку пошукувача, чи є різниця між «депортованими особами» і «репресованими особами», «жертвами політичних репресій» і, якщо є, то в чому вона полягає. Чим керувався автор, коли назвав примусово виселені народи з Криму (в тому числі і осіб німецької національності) саме депортованими, а не репресованими?

3. В дисертації і, як наслідок, в авторефераті, не пояснено, чому при визначенні процесу депортації як легалізованого, позасудового (що, на наш погляд, правильно), в дефініціях про депортації за національною, соціальною, релігійною ознаками ці види депортацій називаються такими, що суперечать нормам радянських законів (с.189-190 дисертації, с. 15 автореферату). Адже пошукувач виступає як сучасний інтерпретатор нормативних актів минулого часу, коли праворозуміння ґрунтувалося на положеннях аналітичної юриспруденції і закон вважався правом, однак не завжди був правовим. З позицій сучасної методології, оцінюючи депортацію (соціальну, релігійну, національну) краще сказати, що це було примусове переселення, суперечне принципам права (а не нормам радянських законів). Тоді б вказані дефініції більше узгоджувалися з авторським загальним визначенням поняття депортації, сформульованим у відповідності до міжнародного права.

4. В найменуванні дисертації зайвим є вказівка на те, що це історико-правове дослідження, оскільки сама назва роботи це засвідчує.

Вказані зауваження мають більшою мірою характер побажань і не впливають в цілому на загальну позитивну оцінку роботи.

Матеріал дисертаційного дослідження Д.Р. Хаваджи повною мірою представлений в дев'яти статтях, чотири з яких опубліковано у спеціальних виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та пройшов достатню апробацію на різних конференціях.

Результати дисертаційного дослідження мають позитивне значення та можуть бути використані: при формуванні концепцій подальшого реформування правової системи України, зокрема вдосконалення законодавчої бази з питань правового статусу АРК у складі України; у науково-дослідних цілях – для здійснення подальших наукових розробок з проблематики вітчизняної історії держави і права; у навчально-методичному процесі та освітянській діяльності – при підготовці навчальних посібників та навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Історія держави і права» та спецкурсу з історії державності і права Криму..

Дисертація, що розглядається, є завершеним самостійним монографічним дослідженням, виконаним на високому теоретичному рівні, що розв'язує актуальну наукову і прикладну проблему. Розглядувана робота заслуговує бути опублікованою після врахування висловлених при захисті зауважень. Зміст автореферату повністю відповідає основним положенням дисертаційного дослідження.

Викладене дозволяє зробити завершальний висновок, що дисертація за темою: «Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.): історико-правове дослідження» відповідає профілю наукової спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень та вимогам ВАК України, що пред'являються до кандидатських дисертацій у п.13 Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Автор дисертаційного дослідження Хаваджи Динара Ремзіївна виявила належну наукову зрілість і заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за вказаною спеціальністю.

Надійшов до редакції: 02.10.2005 р.